

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 7

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 10

Видавництво М.П. Коць
Київ – Нью-Йорк
2002

Ігор СИТИЙ (Чернігів)

КЛЕЙНОДИ ОСТАННЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНА

*(За матеріалами Чернігівського обласного
історичного музею імені В.В.Тарновського)*

У 1750–1751 рр. сталася важлива для долі України подія – вибори-призначення останнього гетьмана Кирила Григоровича Розумовського (1728–1803). 22 лютого 1750 р. в Глухові, тогочасній столиці України, під наглядом російського комісара графа Івана Гендрикова була проведена “елекція” (попереднє обрання) К.Розумовського українським гетьманом. Цю урочисту церемонію супроводжував винос гетьманських клейнодів – великого білого прапора з російським гербом, булави, бунчука, срібної позолоченої печатки, військового прапора. Після літургії в Миколаївській церкві з нагоди цієї події клейноди перенесли у будинок Гендрикова.

Згодом українська депутація вирушила до Санкт-Петербурга для затвердження результатів елекції. 5 червня 1750 р. був виданий царський указ з нагоди глухівської події. Цим указом та рядом наступних було врегульовано статус гетьмана, його маєтності, підпорядкованість Запорожжя, видано розпорядження виготовити для гетьмана нові клейноди, для чого виділено 1500 рублів.

13 березня 1751 р. новообраний гетьман присягнув на вірність імператриці, яка вручила йому оздоблену коштовним камінням золоту булаву, білий прапор з російським гербом, бунчук, печатку і срібні литаври. Та повну легітимність К.Розумовський отримав царським указом від 22 травня 1751 р.¹

Серед перелічених клейнодів печатка викликає найбільший інтерес. На відміну від попередніх гетьманських печаток, вона має найбільше модифікацій, що було віддзеркаленням зміни статусу України в складі Російської імперії та послідовної зміни на російському престолі трьох імператорів (Єлизавета Петрівна, Петро III, Катерина II) та появи нового художнього стилю – рококо. Все це призвело до кількох іконографічних варіантів зображення козака, легенди, розміру. К.Розумовський був єдиним

¹ Копія на 2-х арк.: 32,5 x 20,8 см; філігрань – літери РФМ в картуші, літера W (50 – 60-ті роки XVIII ст.); інв. №Ал 501/15/8 та інв. М.Т. №367 Р.

2-й примірник на 2-х арк.: 35 x 21,6 см; філігрань – літери ЯМАЗ, герб Ярославля (1756 р.); інв. №Ал 501/15/7 та інв. М.Т. №366 Р.

серед українських гетьманів, хто використовував термін “малороссийская национальная печать” або “малороссийская печать”, що, на нашу думку, свідчить про одну з тенденцій його правління: намагання зберегти й навіть зміцнити автономію України. Печатка була останнім і єдиним гетьманським клейнодом, що діяв тривалий час після офіційного скасування інституту гетьманства у 1764 р. та указу Катерини II від 23 лютого 1766 р. про запровадження нової печатки малоросійської колегії з зображенням двоголового орла. Відомі документи, засвідчені старою гетьманською печаткою ще у 1767 р.

У найкращій у світі збірці україніки Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського є майже всі модифікації печаток, якими користувався останній український гетьман. Подаємо опис їх за хронологією. Зауважимо, що всі печатки – круглі, як правило, – паперово-воскові, рідко – сургучеві, віск та сургуч в основному червоно-брунатного забарвлення, що віддзеркалює західноєвропейську традицію привілейованого статусу червоного кольору. Вказані розміри – усереднені, адже дослідник працює з відбитком, а не з матрицею печатки. Наприкінці опису – посилання на документи, де виявлено відбитки печаток та літературу, де їх описано.

Отже:

1. Легенда: “ПЕЧАТЬ МАЛО” РОССИИ. ВОЙСКА ЕА ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО”, 48 мм, висота літер – 2 мм, постаті козака – 40 мм. Досліджено 9 відбитків 1735–1761 рр. (17 грудня 1735 р., інв. Ал 850; два за 4 грудня 1736 р., інв. Ал 515/4/169, 508/1/2; 11 березня 1738 р., інв. Ал 855; 7 серпня 1742 р., інв. Ал 857; 23 грудня 1743 р., інв. Ал 501/24; 27 грудня 1743 р., інв. Ал 871; 20 лютого 1744 р., інв. Ал 872; 11 вересня 1761 р., інв. Вп 1474/34).

Література: *Уваров А.С.* Печать Войска Малороссийского // Записки Императорского Археологического общества. – СПб., 1851. – Т.3. – С.160–162; *Каменцева Е.И.* Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ // Нумизматика и сфрагистика. – М., 1963. – №1. – С.203–206; *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т.ССXXII. – С.275, перший варіант. Спростування Н.Грабовою припущення Є.Каменцевої про використання цієї печатки Розумовським є помилковим, див.: *Ситий І.М.* Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського // Знак. – Львів, 1998. – Ч.15: (Березень). – С.3.

2. Легенда: “ЕА ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОССИЙСКОГО ЗАПОРОЖСКОГО ВОЙСКА ПЕЧАТЬ”, 48 мм, висота літер – 2 мм, постаті козака 40 мм. 9 відбитків 1748–1760 рр. (21 січня 1748 р., інв. Ал 501/14/23; 4 лютого 1748 р., інв. Ал 869; 24 червня 1748 р., інв. Ал 501/14/26; 7 липня 1749 р., інв. Ал 95; 5 грудня 1749 р., інв. Ал 502/34/3; 30 січня 1752 р., інв. Ал 501/15/20; 29 лютого 1752 р., інв. Ал 501/15/5; 16 жовтня 1756 р., інв. Ал 501/15/53; 27 січня 1760 р., інв. Ал 501/15/63).

1. Печатка К.Розумовського зразка 1732 р., якою він користувався у 1761 р.

2. Печатка К.Розумовського зразка 1748 р., якою він користувався у 1751–1760 рр.

3. Печатка К.Розумовського зразка 1751 р., якою він користувався у 1753–1764 рр.

4. Печатка К.Розумовського зразка 1762 р., якою він користувався у 1762 р.

5. Особиста печатка К. Розумовського

Література: *Грабова Н.* Вказ.пр. – С.275, другий варіант; *Ситий І.* Вказ.пр. – С.3. Припускаємо, що сліди цієї печатки діаметром 48 мм, виявлені нами на документах від 19 серпня 1751 р. (інв. Ал 501/15/10), 16 листопада 1751 р. (інв. Ал 501/22), 29 листопада 1751 р. (інв. Ал 501/15/13), 30 січня 1752 р. (інв. Ал 501/15/4).

3. Легенда: “ПЕЧАТЬ ЕЯ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА МАЛОРОССИЙСКАГО ЗАПОРОЖСКАГО ВОЙСКА”, 85 мм, висота літер – 4 мм, фігури козака – 60 мм. 10 відбитків 1753–1765 рр. (1 грудня 1753 р., інв. Ал 501/15/34; 8 березня 1754 р., інв. Ал 501/15/37; 24 квітня 1757 р., інв. Ал 502/34/5; 29 травня 1757 р., інв. Ал 501/15/1; 16 листопада 1757 р., інв. Ал 501/15/3; 3 грудня 1760 р., інв. Ал 501/15/65; два за 7 листопада 1763 р., інв. Ал 501/15/92,2; 29 вересня 1763 р., інв. Ал 501/15/90; 23 грудня 1765 р., інв. Ал 874).

Література: Каталог колекції документів Київської археографічної комісії, 1369–1899 / Упор. Я.Р.Дашкевич, Л.А.Проценко, З.С.Хомутецька. – К., 1971. – №375, 384, 413 (є фото); *Дракохруст Е.И.* К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII в.: (По материалам отдела письменных источников и отдела нумизматики ГИМа) // Нумизматический сборник. – М., 1971. – Ч.IV. – Вып.IV. – Табл.XXXI, XXXII. – С.13, 15 (вважає, що вона була в обігу з 24 лютого 1751 р. до 23 лютого 1766 р.); *Ситий І.* Вказ.пр. – С.3. Ймовірно, це є саме та печатка, яка була вручена разом з іншими клейнодами К.Розумовському 13 березня 1751 р., але її використання у 1751–1752 рр. викликає у нас сумнів, адже всі 6 універсалів нашої збірки 1751–1752 рр. засвідчені печаткою діаметром 48 мм.

4. Легенда: “П+ ЕГО ІМПЕРАТОРСКОГО *ВЕЛИЧЕСТВА* МАЛОРОССИЙСКОГО *ЗАПОРОЖСКОГО* ВОЙСКА*”, 70 мм, висота літер – 3 мм, постаті козака – 60 мм. 1 відбиток (27 січня 1762 р., інв. Ал 100).

Література: *Ситий І.* Вказ.пр. – С.3. Цей унікальний примірник спростовує висновок Є.Дракохруст, що на печатці К.Розумовського кінець ствола рушниця та шапка козака не виходять за межі внутрішнього кола. Зменшення діаметра та висоти літер створює оптичну ілюзію збільшення постаті козака, хоч насправді розміри її не змінені.

Слід додати, що в літературі описано ще 2 печатки, якими користувався К.Розумовський. Це печатка 1762 р. часів правління Петра III з легендою: “ЕГО ІМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА...”, діаметром 47 мм (*Грабова Н.* Вказ.пр. – С.275, третій варіант. Цікава спроба повернутися до традиційного розміру печатки, адже описані печатки зразка 1751 р. та 27 січня 1762 р. копіювали розміри печатки Єлизавети (85 мм, висота літер – 3 мм), бо виготовлялись вони російськими майстрами, які не були знайомі з українськими сфрагістичними традиціями). Ще одна модифікація діаметром 47 мм була виявлена на документі від 28 липня 1752 р. Її ототожнюють з печаткою І.Скоропадського (Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. – №370). На наш погляд, це помилка. Скоріше за все, це печатка, яка описана нами під №1, тобто зразка 1732 р.

5. Завершуємо нашу розвідку про клейноди К.Розумовського описом його особистої печатки, яка була виявлена на універсалі від 3 грудня 1760 р., інв. Ал 501/15/65. Відбиток овальної форми, 46 x 41 мм, на червоному сургучі. На ньому зображено герб, який був пожалований в дипломі 1 березня 1751 р. на графство Кирилові Розумовському.

Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С.145. – №1. – Табл.XIII.

Нашу розвідку ілюструємо світлинами однієї особистої та чотирьох гетьманських печаток.